

УДК 811.161.2'36

О. В. Халіман

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

ГРАМАТИЧНА МЕТАФОРИЗАЦІЯ ЯК МЕХАНІЗМ ТВОРЕННЯ ОЦІННИХ ЗНАЧЕНЬ

Описується процес метафоризації граматичних значень, який розглядається як передумова виникнення оцінки.

Описывается процесс метафоризации грамматических значений, рассматриваемый как предпосылка возникновения оценки.

The article represents the description of the process of metaphorisation of grammatical meanings as the precondition of the appearance of estimation.

Дослідження механізму функціонування мовних одиниць з урахуванням їх структурно-семантичних та комунікативно-прагматичних особливостей – провідна тенденція розвитку сучасної лінгвістики. Відображення подій навколишньої дійсності у мовленні здійснюється мовцем крізь призму категорії оцінки. «Світ, що пізнається, завжди оцінюється, оцінка – свідчення ступеня пізнаності світу» [7, с. 92]. Систематизація засобів вираження оцінних значень (ОЗ) в українській мові дала змогу надати оцінці статус лінгвістичної категорії, що виражається одиницями всіх мовних рівнів, для кожного з яких завдяки безперервному розвитку мови характерна поява нових ОЗ. Вираження оцінних значень одиницями мови досліджували вітчизняні й зарубіжні мовознавці, зокрема такі, як: Н. Арутюнова, І. Беляєва, О. Бессонова, А. Бурячок, Т. Вільчинська, О. Вольф, Г. Золотова, В. Іващенко, І. Кононенко, Т. Космеда, В. Лопатін, Т. Маркелова, В. Никитевич, І. Онищенко, О. Петрищева, С. Проскуркіна, М. Ретунська, О. Селіванова, О. Семенюк, Ж. Соколовська, О. Столярова, Б. Хричиков, В. Шинкарук, І. Шкіцька та ін. Утім, граматичні засоби вираження категорії оцінки вивчені в українському мовознавстві недостатньо і фрагментарно, особливості модифікацій грамем як передумови виникнення оцінних значень не описані.

Поняття метафори традиційно пов'язують з лексикою. Проте, як і лексичні, граматичні елементи здатні метафоризуватися, оскільки поряд з лексичною існує граматична семантика, і саме наявність і перенесення граматичних сем забезпечує можливість граматичної метафоризації.

Мета цієї наукової розвідки – подати теоретичний опис процесу метафоризації граматичних значень як передумови виникнення оцінки. Відповідно базою дослідження стали теоретичні праці В. Ващенко, Т. Космеди, О. Тараненка, М. Шелякіна, Є. Шендельс та ін.

Граматична метафора виникає внаслідок перенесення граматичної форми з одного виду відношень на інший. Її можливості значно бідніші, ніж метафори лексичної, тому що словоформи обмежені у своїй рухливості і сполучуваності, граматична образність менш яскрава, ніж образність слів, оскільки граматичні значення (ГЗ) відрізняються своїм узагальненим, абстрактним характером [13]. Досліджуючи

природу граматичної метафори, Є. Шендельс доводить, що її основою може стати будь-яка граматична категорія, від особливостей якої і залежить шлях метафоризації. Словозмінні категорії, що реалізуються в опозиціях форм одного і того ж слова, не базуються на його лексичному значенні (ЛЗ), хоча помилково було б стверджувати їх повну незалежність. Вони не витікають із лексичної природи слова, а мають свою самостійну граматичну семантику, що розкладається на семи, які і лежать в основі опозиції [13, с. 50]. Класифікаційні категорії реалізуються не всередині парадигм одного слова, а всередині цілого класу слів (частин мови). Вони значно тісніше пов'язані з лексичною семантикою, ніж словозмінні, частково базуються на ній, їх граматичні семи зумовлені лексичними семами даного слова. Наприклад, граматичний рід кожного іменника частково передбачається його лексичним змістом і словотворчою формою [13, с. 50–51].

Аналізуючи виокремлені приклади граматичної метафоризації, використовуємо дослідження Є. Шендельс, яка виділяє три шляхи появи метафори в граматиці з огляду на різні види граматичних відношень з їх різною здатністю до метафоризації:

- 1) транспозиція граматичної форми в нове синтаксичне оточення, у сферу вживання іншої форми тієї ж системи опозицій;
- 2) подолання несумісності ГЗ форми і ЛЗ слова;
- 3) подолання ситуативної несумісності форм (типова для класифікаційних опозицій, зокрема граматичного роду) [13, с. 52–54].

Прикладом транспозиції граматичної форми у нове синтаксичне оточення є використання числової форми у контекстах, типових для опозиційної форми цієї ж граматичної категорії. Як зауважує М. Шелякін, «граматичні форми набувають метафоричних значень під час функціонування у «чужих» для них контекстах і ситуаціях, протиставлених їм за значенням, що призводить до граматичної двоплановості (образності) мовленнєвих висловлювань і семантичного ускладнення граматичної форми» [12, с. 257]. Наприклад, зображення одиничних предметів чи явищ як множинності за рахунок використання форми множини замість однини, може слугувати основою для вираження різних відтінків осуду певного явища, докору, догани: — *Що це ти по церквах до полудня товчешся?* (про одну церкву) [3, с. 207].

Як справедливо вважає К. Серажим, метафоризуватися можуть і форми однини, що вживаються замість множини і слугують для вираження фігуральної збірності, маси тощо, що також є прикладом транспозиції у нетипове оточення. Така фігуральна однина передає в художньому мовленні відтінки зневаги, сарказму» [9, с. 5]. О. Земська приймає використання форм однини стосовно множинності називає «одниною експресивною», яка створюється завдяки контрасту між формою і означуваною дійсністю: *А. Ты работаешь? А что ты там делаешь? Л. Пробирку мою // ; А (по телефону мужу) Я еду к Люде помогать // Пробирку мыть // ; А. А чем там кормят? Б. Сосиску дают / с зеленым горошком // ; А. Ты что? Б. Иду зуб чистить. А. (шутливо) Какой? Б. Все //; (к молодой матери) Ну что? Пеленку выстирала?* (известно, что пеленок много) [8, с. 136].

Відбувається навмисне заміщення форм для створення прагматичного ефекту: форми числа формують прагматичний центр висловлювань з оцінною семантикою. Отже, контекстуальне оточення, у якому вживається знак, активує його приховані, невиражені властивості, саме контекст «виявляє прагматичний потенціал мовних одиниць» [6, с. 224].

Як уже було зазначено, серед шляхів виникнення метафори в граматиці науковці виділяють такий, що виникає як наслідок подолання несумісності ГЗ форми і ЛЗ слова, що трансформується у цій формі [13, с. 52–54]. Хоча здатність до одночасної реалізації ЛЗ і ГЗ є необхідною передумовою функціонування слова, часто ви-

никають ситуації, коли лексична та граматична семантика «конфліктують» і граматику змушена «проривати» лексичні перешкоди, як наслідок, утворюються форми, недопустимі за чинними нормами мови. При функціонуванні лексеми у невластивій для неї словоформі породжується ефект граматичної образності. Суперечність між лексичними і граматичними семами яскраво демонструється у морфології при утворенні словоформ, наприклад форм множини іменників, ЛЗ яких несумісне з поняттям множинності (сингулятиви, власні назви). Цього разу простежуємо «контраст не зовнішній між контекстом і формою, а, швидше, внутрішній – між формою та її наповненням» [13, с. 53]: – *Отих гітлерів, антонесок, отих міністрів, яким не сидиться без воєн... Я закував би їх у ланцюги і водив би...* (О. Гончар) (Цит. за: [1, с. 156–157]). Граматична метафора може злитися з лексичною [14, с. 81] чи поєднатися з іншими тропами на лексичному рівні, наприклад, при описаному вище функціонуванні власних назв спостерігаємо явище лексичної метонімізації: перенесення форми мовної одиниці або оформлення мовної категорії з одного об'єкта позначення на інший на основі певної їх суміжності, дотичності (просторового, часового, атрибутивного, каузального та іншого характеру) при відображенні в свідомості мовця [11, с. 339], наприклад ознака та її носій ніколи не можуть бути виразно відокремлені одне від одного, що й призводить до метонімічного вживання. Імена у формі множини можуть називати сукупність осіб, які ідентифікують якоюсь мірою ознаку або набір ознак, що належать власникові імені (персонажеві чи історичному героєві). Зміна числової ознаки, як наголошують дослідники, наприклад, О. Безпояско, зумовлює перехід власних імен до класу загальних [1, с. 156–157]. Д. Дергач аналізує вживання слів, що є найбільш нестійкими й такими, що піддаються метонімічному переосмисленню: а) імена політиків, громадських, релігійних, військових діячів: *Сплять і мріють «товаріщі» симоненки повернути історію назад, а тому знову вигадують всілякі нісенітниці;* б) назви міст та провідних державних установ: *Як мені набридли усі ці америки і ласвегаси;* в) імена та прізвиська митців – співаків, літераторів: *Вберегти від зневаги подвижницьку працю Яновських і Рильських – наш святий обов'язок.* Саме завдяки тому, що вони відомі, відкриваються можливості для їх переходу в імена-узагальнення [5, с. 115], зазвичай з негативною конотацією.

Подолання несумісності ГЗ і ЛЗ призводить, як правило, до перемоги граматики над лексикою, що і зумовлює виникнення граматичної чи граматиכולексичної метафори у морфології [14, с. 81]. З огляду на мовні норми, подібні оказіональні утворення є звичайними їх порушеннями, але водночас вони не є випадковими з позицій лінгвопрагматики і передусім тому, що слугують засобом забезпечення комунікативного ефекту. Оказіоналізми, що в умовах конкретних комунікативно-прагматичних ситуацій сприймаються як «невипадкові випадковості», певним чином активують силу впливу на співрозмовника. «Результативність прагматичного ефекту оказіональних утворень незаперечна: адресат реагує на них завжди» [6, с. 229]. Здатність адресанта впливати на адресата, фокусуючи його увагу на актуальній прагматичній інформації визначають як силу впливу – перлокутивну силу [6, с. 232], що є однією із функцій мовленнєвого акту. Мовні засоби впливу утворюють у сукупності прагматичний аспект висловлювання [4, с. 31].

В останньому із названих типів основою творення метафори «слугує несумісність реальної життєвої ситуації з вибором родової форми» [13, с. 55]. Наприклад, деякі імена (іноді з переносним значенням), «маючи формальні ознаки чоловічого роду, застосовуються для називання осіб жіночого роду», і, навпаки, «імена з формальними ознаками жіночого роду набувають значення «особа чоловічої статі» [7,

с. 251–252], що породжує експресію, ОЗ. Перенесення родової форми при позначенні осіб протилежної статі відбуваються на основі констатації деякої їх схожості, що справді існує, чи уявної, лише бажаної для мовця, яку він спеціально приписує комусь із конкретною метою. Такі перенесення здійснюються з метою створення як позитивної, так і негативної характеристики особи з різноманітними модифікаціями у кожній із оцінок [10]. Саме суперечності між ГЗ певного роду і протилежною статтю означуваної особи зумовлюють метафоризацію родової форми:

1-й вартувий. Що діється на світі!

2-й вартувий. Земля перевертається: ті, що були нанизу, тепер виносяться нагору. От що!

1-й вартувий. А бог?

2-й вартувий. А що ж бог? Він теж був нагорі...

1-й вартувий. Ох, моторошно мені...

*2-й вартувий. Ну-ну, не будь **бабою!** Вартуй, коли наказано! (Я. Мамонтов, с. 145); – Та коли ж, – заторохтіли дівчата, – недурно ви його **панною** звете, жахається дівчат, як лякана дівка парубків (А. Стороженко) (Цит. за: [10, с. 121–122]).*

Навмисна заміна чоловічого чи жіночого родів середнім «може виражати оцінку особи, ставлення до неї – пошану, прихильність, симпатію тощо» [2, с. 66]: *Під калиною дівчина Спала не вставала: Утомилось молодеє, Навіки спочило* (Т. Шевченко) (Цит. за: [2, с. 66]). Можливе також перенесення родових ознак з іншим завданням: заміна чоловічого чи жіночого родів на середній «може служити засобом створення тону зневаги, ненависті та огиди або навіть сатири, сарказму» [2, с. 68]: *Молодий панок, місцевий слідувател, щось **миришавеньке, золотушне**, із вишаруваною, як скло, лисиною, гидливо кривив губи, щурив руденькі брови* (С. Васильченко) (Цит. за: [2, с. 68]).

Істотна різниця, на думку Є. Шендельс, між лексикою і граматиною при метафоризації полягає в тому, що перенесення значення в лексиці відбувається між різними парадигмами, а у граматиці перенесення може бути обмежене рамками однієї парадигми [13, с. 53]. При лексичній метафорі існує проблема «образної дистанції» (Bildspanne) [15]: чим далі одне від одного поля, які метафорично зіставляються, тим метафора яскравіша. «Сміливих метафор в граматиці немає, оскільки перенесення можливе лише всередині парадигми» [16]. Проте, як уже зазначалося, метафоризація класифікаційних категорій, зокрема категорії роду, відбувається не у межах парадигми одного слова, а всередині класу слів. Метафорична сила класифікаційних категорій, як наголошує Є. Шендельс, найбільша і найяскравіша завдяки їх тісному зв'язку з ЛЗ, тобто у створенні метафори бере участь і ЛЗ, і ГЗ [13]. Все ж, як показують проаналізовані приклади, при метафоризації словозмінних категорій граматичну метафору можуть доповнювати семантичні процеси на лексичному рівні (зокрема, метафора, метонімія), що сприяє підсиленню образності.

Отже, незважаючи на те, що граматичній структурі властива стійкість і сталість системи зв'язків, і вона менше піддається дії екстралінгвістичних чинників, елементам граматичних категорій властива метафоризація. У процесі модифікацій ЛЗ чи ГЗ як наслідку метафоризації виникають вторинні значення, зокрема оцінні. Граматична метафора порушує граматичну узуальність. Такі процеси характеризують мову не лише як статичну систему, а сприяють виявленню її потенційної креативної спроможності, вивчення якої зумовлює необхідність подальших досліджень.

Бібліографічні посилання

1. **Безпояско О. К.** Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз) / О. К. Безпояско. – К. : Наук. думка, 1991. – 172 с.
2. **Вашенко В. С.** Стилістичні явища в українській мові / В. С. Вашенко. – Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1958. – 268 с.
3. **Вишня Остап.** Мисливські усмішки / Остап Вишня. – Х.: Фоліо, 2006. – 255 с.
4. **Горовая В. Н.** О возможности разграничения содержательно-смыслового и прагматического аспектов текста / В. Н. Горвая // Прагматические условия функционирования языка : сб. науч. тр. – Кемерово : КемГУ, 1987. – С. 31–36.
5. **Дергач Д. В.** Особливості функціонування онімів у текстах стилю масової інформації / Д. В. Дергач // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика : зб. наук. пр. – Вип. 15. – К. : Видавн.-поліграф. центр «Київський університет», 2007. – С. 109–119.
6. **Колоїз Ж. В.** Українська оказіональна деривація : монографія / Ж. В. Колоїз. – К. : Акцент, 2007. – 311 с.
7. **Космеда Т.** Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики : формування і розвиток категорії оцінки : монографія / Т. Космеда. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 349 с.
8. **Русская разговорная речь** : Фонетика. Морфология. Лексика. Жест / под. ред. Е. А. Земской. – М. : Наука, 1983. – 238 с.
9. **Серажим К. С.** Морфологічні засоби стилістики : навч. посібник з курсу «Практична стилістика сучасної української мови» / К. С. Серажим. – К., 1996. – 60 с.
10. **Тараненко А. А.** Языковая семантика в ее динамических аспектах / А. А. Тараненко. – К. : Наук. думка, 1989. – 256 с.
11. **Українська мова:** Енциклопедія / редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К. : Укр. енцикл., 2004. – 824 с.
12. **Шелякин М. А.** Язык и человек : К проблеме мотивированности языковой системы : учебн. пособие / М. А. Шелякин. – М. : Флінта : Наука, 2005. – 296 с.
13. **Шендельс Е. И.** Грамматическая метафора / Е. И. Шендельс // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. – 1972. – № 3. – С. 48–57.
14. **Шендельс Е. И.** Совместимость/несовместимость грамматических и лексических значений / Е. И. Шендельс // Вопросы языкознания. – 1982. – № 4. – С. 78–82.
15. **Kerkhoff E.** Kleine deutsche Stillistik / E. Kerkhoff. – Bern; München : Francke, 1962.
16. **Weinrich H.** Semantik der kühner Metapher / H. Weinrich. – Vierteljahrsschrift, 1963, H. 3.

Надійшла до редколегії 08.04.09